

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Εκδότης: Σ. ΠΟΥΔΩΡΑΣ, Πρόεδρος Δ.Σ.Α.
Συντακτική επιτροπή: Ι.Σ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών, Διευθυντής
Ν. ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ Δικηγόρος ΑΠ, Επιμελητής ύλης
Χ.Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Δικηγόρος ΑΠ, Φ. ΔΩΡΗΣ Αναπληρωτής
Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών, Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Αναπληρωτής
Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών, Ν. ΡΩΤΗΣ Δ.Π.Ε. - Δικηγόρος επίτ.

Επιμέλεια ευρετηρίων: Α. ΜΑΘΙΕΛΛΗΣ Δικηγόρος

Διαχείριση: Ακαδημίας και Μαυρομιχάλη 2, 106 79 Αθήνα, τηλ. 36 11 830

Η ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ «ΨΗΦΟΥ ΑΛΕΥΡΑ»

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ι. Προσπαθώ να φανταστώ τις αντιδράσεις ενός νέου νομικού που μετά από πολλά χρόνια ανοίγει το δερματόδετο – πανηγυρικό – 40ο τόμο του Νομικού Βήματος και εντοπίζει το περίπου δισέλιδο κείμενο του ομότιμου καθηγητή κυρίου Αριστόβουλου Μάνεση υπό τον πολλά υποσχόμενο τίτλο «Μια περίπτωση δοκιμασίας της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου» (ΝοΒ 40. 6 και 7), και αμέσως μετά την – εκτενέστερη – απάντηση του συναδέλφου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κυρίου Αντώνη Μανιτάκη υπό τον αυτεπίστροφο τίτλο: «Quod nullum est nullum producit effectum» (ΝοΒ 40. 8-14).

Είμαι λοιπόν, βέβαιος ότι θα σπεύσει να βρει το σώμα του εγκλήματος: τη μελέτη μου με τίτλο «Η αναπλήρωση του Προέδρου της Δημοκρατίας και η δοκιμασία της ερμηνείας του Συντάγματος», δημοσιευμένη στον προηγούμενο τόμο του ΝοΒ (39. 1313-1339) ως απάντηση στην κοινή μελέτη των Αριστόβουλου Μάνεση

και Αντώνη Μανιτάκη με τον τίτλο «Ο θεσμός της αναπλήρωσης του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το ισχύον Σύνταγμα» (ΝοΒ 39. 1-41).

ΙΙ. Ομολογώ ότι στην αρχή με ενόχλησε ο τόνος της απροκάλυπτα προσωπικής επίθεσης που μου επιφύλαξαν οι κύριοι Μάνεσης και Μανιτάκης, η οξύτητα των χαρακτηρισμών, που πολλές φορές γίνονται υβριστικοί και κυρίως ο «αστυνομικός» έλεγχος του πολιτικού μου φρονήματος μέσα από τις στήλες ενός επιστημονικού περιοδικού. Το τελευταίο αυτό στοιχείο δεν υφέρπει απλώς στα κείμενά τους. Τα διαποτίζει. Τα ίδια άλλωστε συμπτώματα υπήρχαν και στην κοινή μελέτη τους. Όποιος διάβαζε τις υποσημειώσεις και τους πρόδηλους υπαινιγμούς τους μπορούσε εύκολα να καταλάβει. Τώρα απλώς όλα γίνονται απροσημάτιστα.

Βέβαια, ουδέν κακόν αμιγές καλού. Το οξύ ύφος των κυρίων Μάνεση και Μανιτάκη ελπίζω να προτρέψει τους αναγνώστες

του ΝοΒ να αναζητήσουν και να μελετήσουν τα πλήρη κείμενα στα οποία έχουν εν εκτάσει διατυπωθεί οι εκατέρωθεν απόψεις.

Κάτι τέτοιο θα καθιστούσε ίσως περιττή οποιαδήποτε δική μου ανταπάντηση. Το κρίσιμο, όμως, ζήτημα που θέτει το δισέλιδο κείμενο του κ. Μάνεση (το οποίο γράφτηκε με δεδομένη προφανώς την εισφορά του κ. Μανιτάκη που δημοσιεύεται ταυτόχρονα) είναι *οι ίδιες οι προϋποθέσεις του επιστημονικού διαλόγου* για οποιοδήποτε αντικείμενο. Αυτό το μείζον ζήτημα της δοκιμασίας του διαλόγου μου επιβάλλει να κάνω τις παρατηρήσεις που ακολουθούν. Προτείνω μάλιστα (αν βέβαια καταδέχονται να συνυπάρξουν μαζί μου) να προβούμε στην *κοινή έκδοση των μελετών μας*, έτσι ώστε αυτές να είναι άμεσα διαθέσιμες σε κάθε προσπάθεια αντιπαραβολής ή αντιδιαστολής, τόσο από πλευράς ύφους όσο και από πλευράς ουσίας. Κατά τον τρόπο αυτό θα μπορεί ο καθένας να κρίνει αν η αρχική μελέτη των κυρίων Μάνεση και Μανιτάκη δικαιολογούσε τη δική μου κριτική και αν οι δικές μου θέσεις – ως ύφος και ως περιεχόμενο – δικαιολογούν αυτού του είδους τις απαντήσεις που επέτρεψαν στον εαυτό τους οι κύριοι Μάνεση και Μανιτάκης. Έτσι για να δούμε αν τηρείται εκατέρωθεν η αρχή της αναλογικότητας ή αν κάποιος και ποιός υπερβαίνει τα όρια.

Η αρχική κοινή μελέτη των κυρίων Μ. και Μ. διατυπώθηκε με το ύφος: ιδού η απάντηση της επιστήμης στον «*πολιτικό τυχοδιωκτισμό*» ή στον «*επιστημονικό ερασιτεχνισμό*» (ΝοΒ 39. 3) όσων έτυχε (μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται τρεις από τους τέσσερις εν ενεργεία σήμερα καθηγητές του Συνταγματικού Δικαίου στα τρία νομικά Τμήματα της χώρας) να έχουν διαφορετική άποψη. Μόνον η άποψη των κ.κ. Μάνεση και Μανιτάκη δεν στηρίχθηκε σε «*παρορμήσεις της στιγμής* ούτε θα διατυπώνονταν ανεπιφύλακτα αν δεν

ήταν απόρροια εδραίας επιστημονικής πεποίθησης» (ΝοΒ 39. 3). Τα αντίθετα επιχειρήματα προβλήθηκαν – έτσι καταγγέλλουν οι κ.κ. Μ. και Μ. – «*πρόχειρα, βιαστικά και "ελαφρά τη καρδιά"*» ένα μάλιστα από αυτά «*σε μία εσπευσμένη προσπάθεια να καλυφθούν θεωρητικά οι μεθοδεύσεις των κρατούντων* – διαδόθηκε δε και χρησιμοποιήθηκε μάλιστα κατά κόρον από πολλούς και διάφορους, σχετικούς και άσχετους – το οποίο όμως δεν φάνηκε να οφείλεται σε παρεξήγηση, αλλά σε *άγνοια* σαφών συνταγματικών ρυθμίσεων». Εγώ επιπλέον αναφέρομαι ως «*πρώτος διδάξας*», στο ζήτημα αυτό (σ. 28/29, και υποσ. 59). Στο σύνολό τους πάντως *οι «υποστηρικτές της ψήφου Αλευρά»* (έτσι αναφέρονται οι συνάδελφοί τους που έτυχε να έχουν αντίθετη άποψη) φέρονται να αγνοούν διάφορα πολύ απλά πράγματα όπως π.χ. «*τη διαλεκτική σύνδεση μεταξύ περιεχομένου και τύπων, μεταξύ διαδικασίας και στόχων*» (σ. 36). Και να καλλιεργούν μια νοοτροπία «*υποτιμητική ή περιφρονητική για τις διαδικασίες και τους τύπους* – δηλαδή, τελικά, για τη συνταγματική νομιμότητα – νοοτροπία που θεωρούσε θεμιτή ή «*ανεκτή*» την παραβίασή τους» (σ. 37). Και, βέβαια, στο πλαίσιο αυτό οι χαρακτηρισμοί επιμέρους επιχειρημάτων ή εκτιμήσεων της άλλης πλευράς ως «*πλημμελών*», ως «*παρεξηγήσεων*», ως «*παρερμηνειών*» (π.χ. σ. 28), είναι οι επεικέστεροι που χρησιμοποιούν οι κ.κ. Μ. και Μ.

Αυτό ήταν, λοιπόν, το ύφος της κοινής τους μελέτης. Τώρα ενοχλείται ο κ. Μάνεσης γιατί θεώρησα (ΝοΒ 39. 1339) μία από τις θέσεις που υποστηρίζουν (για την επίλυση της συνταγματικής διαφοράς που είχε προκύψει με την «*ψήφο Αλευρά*») «*αντιφατική και απλουστευτική*», εφόσον «*αδυνατεί να διαχωρίσει, να αξιολογήσει και στη συνέχεια να συνθέσει τα φιλελεύθερα και τα δημοκρατικά στοιχεία της συνταγματικής μας τάξης και του πολιτεύ-*

ματός μας» και συνέχιζα: «φαίνεται όμως ότι βαρύνεται και με μια ακόμη *πλημμέλεια*: τον κίνδυνο της άμεσης αυτοαναίρεσής της, όταν ως φραγμός στις επιλογές των «κρατούντων», δηλαδή της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας χρησιμοποιείται η βούληση της εκλογικής πλειοψηφίας». Αυτό το απόσπασμά μου θεωρείται από τον κ. Μάνεση – όπως φαίνεται από τις εκφράσεις μου που αποθσαυρίζει (όχι με απόλυτη ακρίβεια) στο κείμενό του – ως ακραίο δείγμα του δικού μου ύφους και ήθους. Κάπου αλλού (σ. 1337) έκανα το μέγα ατόπημα να γράψω πως «η απάντηση των Μάνεση/Μανιτάκη είναι σαφής, απόλυτη και *ανενδοίαστη*», ενώ αλλού (σ. 1331) γράφω το εξής «απαράδεκτο» αναφερόμενος σε μια άποψη των Μάνεση/Μανιτάκη: «φαίνεται όμως ότι η φαντασία του συντακτικού νομοθέτη είναι πιο συγκροτημένη και πιο πλούσια από τη *φαντασία των θεωρητικών...*». Τις υπογραμμισμένες αυτές λέξεις και εκφράσεις καταγράφει ο κ. Μάνεσης για να δικαιολογήσει τα όσα μου προσάπτει. Προφανώς θεωρεί την αντίκρουση των απόψεών του περίπου βλασφημία.

III. Ο κύριος Αρ. Μάνεσης δηλώνει πολύ απλά ότι δεν καταδέχεται να απαντήσει στις απόψεις μου. Δεν αρκείται όμως σ' αυτήν την επίδειξη επιστημονικής αυτάρκειας. Αυτό στο κάτω κάτω του το επιτρέπει η ηλικία και το κύρος του. Διακοσμεί τη δήλωσή του με πλήθος χαρακτηρισμών – σε οργισμένο ύφος – για την επιστημονική μου επάρκεια και την επιστημολογική μου «ηθική». Πρόκειται για αξιωματικά διατυπωμένους και συχνά υβριστικούς χαρακτηρισμούς του προσώπου μου και όχι για κριτική ή αντίκρουση των θέσεών μου. Συγκέντρωσα εδώ ένα δείγμα: Η προσπάθειά μου χαρακτηρίζεται «*αγχώδης*», το ύφος μου «*δοκησίσοφο*» και εγώ ο ίδιος «*επιστημολογικά αμοραλιστής*». Η επιχειρηματολογία μου για τις συνέπειες της αναπλήρωσης του ΠτΔ

από την Κυβέρνηση συλλογικά (βλ. παρακάτω VI) «*βοερά εσφαλμένη*». Εμφανίζομαι, όμως, παρόλα αυτά να ζητάω... «*φέστα*» (sic) γιατί τόλμησα (NoB 39. 1317-1318, υποσ. 11) να ζητήσω να αξιολογήσουν «*υφολογικά, επιστημονικά και πολιτικά*» – ως δείγμα – την υποσημείωση 59 των σ. 28 και 29 της μελέτης τους (NoB 39). Αυτό μάλιστα θεωρείται από τον κ. Μάνεση «*πρόσθετο δείγμα ύφους και ήθους*». Και όντως είναι δείγμα του δικού μου ύφους και ήθους, το οποίο μπορεί ο αναγνώστης να το συγκρίνει με το απόσπασμα των κ.κ. Μ. και Μ. στο οποίο αναφέρομαι αντιγράφοντας το επί λέξει. Και ο κ. Μάνεσης κλείνει δηλώνοντας, ως δάσκαλός μου, την θλίψη του γιατί περίμενε από εμένα «*περισσότερο μέτρο στην προπέτειά*» μου και «*ολιγότερη μετριότητα στα νομικά*» μου. Για προπέτεια με... μέτρο πρώτη φορά ακούω να γίνεται λόγος. Η ποιότητα πάντως των νομικών μας (αυτό φαντάζομαι ότι εννοεί ο κ. Μάνεσης κάνοντας λόγο για «*ολιγότερη*» μετριότητα ωσάν η ολιγότερη μετριότητα να οδηγεί τελικά στο άριστο δυνατό αποτέλεσμα ή ωσάν μοίρα του νομικού να είναι πάντως η μετριότητα, ολιγότερη ή περισσότερη), κρίνεται διαρκώς από τους συναδέλφους μας, τους μαθητές μας, τη νομολογία κ.ο.κ. Κρίνεται βέβαια και από τους παλιούς δασκάλους μας και λυπάμαι που ο κ. Μάνεσης δεν έχει τη διαδικαστική ευχέρεια να ανακαλέσει τώρα τους βαθμούς που μου είχε βάλει ως φοιτητή του.

Με την ευκαιρία αυτή μπόρεσα – τώρα και με καθυστέρηση – να πληροφορηθώ την πραγματική γνώμη του δασκάλου μου για το μαθητή του. Γνώμη διατυπωμένη – επιτέλους – χωρίς τους φραγμούς της διδασκαλικής μεγαθυμίας, χωρίς τα προσχήματα της καλής συμπεριφοράς, χωρίς τις επιφυλάξεις και την επιφυλακτικότητα που πρέπει να έχει κάθε επιστήμονας ως προς την αυτάρκεια και την πειστικότητα του επιστημονικού του λόγου και ως προς

το βάρος του ονόματός του.

Εγώ έχω την επιθυμία να διατηρήσω τις εξωραϊσμένες μνήμες μου γύρω από πρόσωπα και καταστάσεις (βλ. Ε. Β. Βενιζέλου, Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος στο έργο του Αρ. Μάνεση, Αρμ 4/1992, υπό εκτύπωση το παρόν κείμενό μου συνιστά απάντηση στον κ. Αρ. Μάνεση, ενώ το κείμενό μου στον Αρμ συνιστά ένα μικρό αντίδωρο στον Αριστόβουλο Μάνεση - το δάσκαλό μου). Δεν έχω, λοιπόν, να προσθέσω τίποτε άλλο σε σχέση με το κείμενο του κ. Αρ. Μάνεση. Απλώς επισημαίνω ότι το ΝοΒ, από την ίδια τη φύση του, απευθύνεται στους παροικούντες την Ιερουσαλήμ που γνωρίζουν τις εστίες των διαφωνιών σ' όλο το φάσμα των θεμάτων που απασχόλησαν τον τελευταίο καιρό τον κλάδο του Συνταγματικού Δικαίου. Σε αναγνώστες που γνωρίζουν καλά ότι το κύρος δεν είναι επιχείρημα. Πολύ δε περισσότερο ότι δεν είναι αντεπιχείρημα.

Λυπάμαι όμως γιατί με το δισέλιδο αυτό κείμενό του ο καθηγητής Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης αδικεί - στη δική μου τουλάχιστον συνείδηση - την εικόνα του. Εμφανίζεται να μην ανέχεται τη διαφωνία και το διάλογο. Οργίζεται χωρίς να μπορεί να μου προσάψει κάποια υπέρβαση των ορίων της καλής συμπεριφοράς στη διατύπωση των απόψεών μου. Έχω την εντύπωση πως ακόμη και αν πιστεύει τα όσα λέει για μένα, το γεγονός πως διαφωνούμε θα έπρεπε να τον καταστήσει πολύ φειδωλό στους χαρακτηρισμούς του, ακριβώς για να μη μπορεί κανείς να υποθέσει ότι μεροληπτεί.

Ευτυχώς που στον χώρο μας υπάρχει και άλλο μοντέλο διαφωνίας μεταξύ επιστημόνων. Και μάλιστα διαφωνίας μεταξύ δάσκαλου και παλιού μαθητή. Αναφέρομαι στη διαφωνία μου με τον καθηγητή Δημήτρη Θ. Τσάτσο για το ίδιο ακριβώς ζήτημα της «ψήφου Αλευρά». Ο Δημήτρης Θ. Τσάτσο όχι μόνο ανέχεται τη διαφωνία

και το διάλογο για όλα τα επιστημονικά ζητήματα (αυτό ελπίζω να είναι αυτονόητο και δεδομένο), αλλά και αναγνωρίζει στις εκατέρωθεν απόψεις τον ίδιο βαθμό επιστημονικής σοβαρότητας. Τις θεωρεί εξ ίσου υποστηρίξιμες, όχι εξ ίσου ορθές. Πιστεύει - όπως είναι προφανές - στην ορθότητα της δικής του άποψης όπως πιστεύω και εγώ στην ορθότητα της δικής μου, αλλά διαμορφώνει και προστατεύει τις προϋποθέσεις του διαλόγου. Κάτι που δυστυχώς δεν κάνει ο κύριος Αρ. Μάνεσης και πίσω από αυτόν ο κύριος Αντ. Μανιτάκης.

Ο κ. Αρ. Μάνεσης εμφανίζεται να έχει στο ζήτημα της «ψήφου Αλευρά» τόσο «εδραία επιστημονική πεποίθηση» (ΝοΒ 39.3) που δεν του αφήνει περιθώρια για συζήτηση της αντίθετης άποψης. Θεωρεί τη δική του άποψη προϊόν αμερόληπτης επιστημονικής κρίσης που δεν επιθυμεί να υπηρετήσει κάποια πολιτική σκοπιμότητα, ενώ την αντίθετη άποψη όχι μόνο επιστημονικά ανεπαρκή αλλά και υποταγμένη σε ορατή πολιτική σκοπιμότητα. Δεν νομίζω ότι χρειάζεται να πω τίποτε περισσότερο για να αντικρούσω μια παρόμοια αντίληψη γύρω από τον επιστημονικό διάλογο. Αρκεί να παραπέμψω εδώ στο πρόσφατο εξαιρετο κείμενο του Δ. Θ. Τσάτσο (Τα Νέα 24.8.92) για τις επιμέρους κατηγορίες του «συνταγματολογικού λόγου» και τη σχέση του με την πολιτική. Ευτυχώς πάντως που σε άλλα ζητήματα ο κ. Μάνεσης εμφανίζεται οπαδός του ερμηνευτικού σχετικισμού στα θέματα αυτά αναγνωρίζει ότι περισσότερες απόψεις είναι υποστηρίξιμες και διστάζει να λάβει σαφή και τελική θέση. Μνημονεύω εδώ τρία παραδείγματα:

Πρώτον, τη συγκρότηση και τη σύνθεση των Τμημάτων διακοπής των εργασιών της Βουλής (άρθρα 71, 68 §34 και 70 Σ) πριν την προσχώρηση του βουλευτή της εκλογικής περιφέρειας υπολοίπου Αττικής κ. Κατσιίκη στην Κοινοβουλευτική ομάδα

της Νέας Δημοκρατίας, κατά την περίοδο δηλαδή κατά την οποία το κυβερνητικό – σήμερα – κόμμα διέθετε 150 βουλευτές. Με την από 13.6.1990 γνωμοδότησή του το Επιστημονικό Συμβούλιο της Βουλής με τη συμμετοχή των τριών μελών του που είναι νομικοί, υπό την προεδρία του κ. Μάνεση, δέχθηκε ότι κατά μία ερμηνευτική αντίληψη στα Τμήματα διακοπής πρέπει να αναπαράγεται πιστά η αναλογία της δύναμης των κομμάτων στη Βουλή, ενώ κατά άλλη – εξίσου υποστηρίξιμη – αντίληψη πρέπει στη συγκρότηση και τη σύνθεση των Τμημάτων διακοπής να διασφαλίζεται η σαφής διάκριση μεταξύ κυβερνητικής πλειοψηφίας (σ' εκείνη τη φάση: Νέα Δημοκρατία + 1 ανεξάρτητος τότε βουλευτής) και αντιπολιτευόμενης μειοψηφίας' πρέπει δηλαδή να διασφαλίζεται ο σεβασμός του συσχετισμού των κοινοβουλευτικών δυνάμεων. Ενόψει αυτής της αμφιβολίας το ζήτημα αφήνεται στην ερμηνευτική ευχέρεια της ίδιας της Βουλής, που ως γνωστόν αποφασίζει κατά πλειοψηφία.

Το κριτήριο αυτό της διατήρησης του συσχετισμού των κοινοβουλευτικών δυνάμεων θεωρείται, βεβαίως, μηδενικής αξίας σε σχέση με την «ψήφο Αλευρά». Αφήνεται μάλιστα έκθετο στην ατελέσφορη ειρωνεία του κ. Μανιτάκη (βλ. παρακάτω, VI).

Δεύτερον, την τύχη των συμμετόχων κατά την παραπομπή Υπουργών ή τέως Υπουργών στο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 86 Σ. Στην περίπτωση αυτή το ν.δ. 802/71 (άρθρο 9) προβλέπει – ως γνωστόν – την υποχρεωτική συμπαραπομπή των συμμετόχων, ενώ ο Κανονισμός της Βουλής (άρθρο 153 §1 εδ. β') προβλέπει την συμπαραπομπή αυτή ως δυνητική και την εξαρτά από σχετική απόφαση της Βουλής. Θα μπορούσε εύκολα να πει κανείς – «μέτριος» και «δικολάβος» νομικός – ότι το ζήτημα αυτό ανάγεται στην ίδια την δικαιοδοσία του Ειδικού Δικαστηρίου,

δηλαδή σε ζήτημα το οποίο προδήλως δεν εμπίπτει στο πεδίο του Κανονισμού της Βουλής, γιατί δεν είναι θέμα σχετικό με την «ελεύθερη και δημοκρατική λειτουργία» της Βουλής (άρθρο 65 §1 Σ). Το Επιστημονικό Συμβούλιο της Βουλής με την ίδια σύνθεση και υπό την προεδρία του καθηγητή κ. Αρ. Μάνεση (βλ. Βουλή των Ελλήνων περίοδο ΣΤ' - Προεδρευομένη Δημοκρατία, σ. 578, ανακοίνωση του Προέδρου της Βουλής προς το Σώμα) εντοπίζει την αντίθεση των δύο ρυθμίσεων και αρκείται να συστήσει προς τη Βουλή να αποφασίσει (ασκώντας την σχετική διακριτική ευχέρεια που της αναγνωρίζει ο κανονισμός της) την συμπαραπομπή των συμμετόχων, έτσι ώστε κατά αποτέλεσμα να μην υπάρχει διαφορά σε σχέση με το ν.δ. 802/71.

Τρίτον, την ύπαρξη ή μη αντίθεσης ανάμεσα στο άρθρο 6 του ν. 1916/1990 «Για την προστασία της κοινωνίας κατά του οργανωμένου εγκλήματος» και το Σύνταγμα. Στο ζήτημα αυτό η έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής που υπογράφεται τελικά από τον καθηγητή κ. Αρ. Μάνεση, στην «ρετουσαρισμένη» της μορφή (κατά την έκφραση του ίδιου) με την οποία δημοσιεύθηκε στην «Υπεράσπιση» (τεύχ. 3. 1991, σ. 559), διαπιστώνει πως πρόκειται για ρύθμιση «οριακής συνταγματικότητας». Οπότε τί γίνεται; Ισχύει η *favor legis* που περισώζει την εφαρμογή του νόμου ή ισχύει η αρχή *in dubio pro libertate* που επιβάλλει τον παραμερισμό μιας παρόμοιας ρύθμισης στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων; Πόσο απέχει η «οριακή συνταγματικότητα» από την «οριακή αντισυνταγματικότητα»;

Θα μπορούσα να πολλαπλασιάσω τα παραδείγματα αυτά αναφέροντας και άλλα από ερμηνευτικές απόψεις που έχουν δημόσια υποστηριχθεί (π.χ. τη δυνατότητα αναδρομικής επιμήκυνσης του χρόνου παραγραφής των εγκλημάτων ή την κάμψη της τυποποίησης του ποινικού φαινομένου

– άρθρο 7 Σ – όταν υποκείμενο τέλεσης του εγκλήματος είναι Υπουργός).

Ύστερα από την σύντομη αυτή παρέκβαση σχετικά με την συγκεκριμένη ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων, επιστρέφω στο κύριο ζήτημα και στα παράλληλα και συμπληρωματικά κείμενα των κ.κ. Μάνεση και Μανιτάκη.

Δυοίν θάτερον λοιπόν. Ή τα επιχειρήματά μου δεν χρειάζονται απάντηση (γιατί είναι «ασήμαντα» ή «βοερά εσφαλμένα» ή αντίθετα προς όσα «βοά η απλή λογική»), οπότε εύστοχη επιλογή είναι η επιλογή του κ. Μάνεση που συνιστά και επίδειξη «καλωσύνης» προς το πρόσωπό μου, ή τα επιχειρήματά μου χρειάζονται – παρόλα αυτά – απάντηση και αυτή αναλαμβάνει να τη δώσει ο κ. Μανιτάκης, με απλό προπομπό το κείμενο του κ. Μάνεση μια και επρόκειτο για κοινή τους μελέτη. Αν μάλιστα κατάλαβα καλά, πρέπει να είμαι ευγνώμων προς τον κ. Μάνεση, γιατί αν μου απαντούσε ο ίδιος (και όχι μόνο ο κ. Μανιτάκης) θα μου απαντούσε «χωρίς καλωσύνη». Ευτυχώς που ο κ. Μανιτάκης απαντά με «καλωσύνη» και «ευπρέπεια», όπως μπορεί να διαπιστώσει όποιος διαβάσει το κείμενό του. Φαίνεται όμως ότι δεν απαντά με επάρκεια, γιατί ο κ. Μάνεσης υπονοεί ότι θα είχε και άλλα να προσθέσει, τα οποία – δυστυχώς – δεν τα υπέδειξε στον συνεργάτη του για την οικονομία του λόγου και του χώρου του ΝοΒ. Ας είναι. Είχα βέβαια και την φευγαλέα εντύπωση ότι η φράση του κ. Αρ. Μάνεση πως αν μου απαντούσε, θα μου απαντούσε «χωρίς καλωσύνη», συνιστά ένα είδος «απειλής». Ελπίζω να μην αληθεύει η εκδοχή αυτή. Γιατί αν αληθεύει, τότε πράγματι κάποιος έκανε λάθος στη διεύθυνση.

IV. Ο κύριος Αντ. Μανιτάκης καταδέχτηκε λοιπόν να «απαντήσει» και σ' ορισμένα σημεία της επιχειρηματολογίας μου. Θεωρεί (αναρωτιέμαι μάλιστα από πού αντλεί την άνεση ενός τέτοιου λεξι-

λογίου) το ύφος μου «ύφος *αγανακτισμένου στρατηγού*», τη γλώσσα μου «*ασυγκράτητη*», την προσπάθειά μου «*δικολαβική*», τα όσα γράφω «*κοινότυπα*» και διατυπωμένα με «*περισπούδαστο ύφος*» και θλίβεται για την «*απώλεια όχι μόνο της στοιχειώδους ευπρέπειας, αλλά και της απλής ερμηνευτικής (μου) ικανότητας*».

Παρατηρεί ακόμη ότι η μελέτη μου γράφτηκε «*στην απέλπιδα προσπάθεια (μου) να αποκαταστήσω κάπως την ελαφρά τη καρδία, τρωθείσα από (εμένα) τον ίδιο επιστημονική αξιοπρέπειά (μου)*». Προσθέτω εδώ και μερικά ακόμη δείγματα του ύφους Μανιτάκη: τα επιχειρήματά μου θεωρούνται αλλού «*φοβερά*» και αλλού «*απλοϊκά*» (σ. 9 και 10)· η φαντασία μου «*αχαλίνωτη*» (σ. 4)· η αντίκρουσή μου «*ανενδοίαστη διαστρέβλωση των απόψεών τους*» και το ύφος μου «*εισαγγελικό*» (εδώ ως «*επιστημονικός εισαγγελέας*» φαίνεται ότι με κατηγορεί για αντιποίηση αρχής...)· ενώ τελικά η ερμηνεία που προτείνω χαρακτηρίζεται «*ανεργμάτιστη*» (σ. 12) και οι συνέπειές της «*τραγελαφικές*» (σ. 16). Απάντηση πάντως στα όσα λέω για τις συνέπειες της δικής τους ερμηνευτικής πρότασης δεν είδα.

Αυτό είναι το ύφος του κ. Μανιτάκη, το οποίο φαντάζομαι ότι κατά τα μέτρα του κ. Μάνεση δεν είναι ούτε «προπετές», ούτε «δοκησίσοφο» όπως το δικό μου. Είμαι βέβαιος ότι η απάντηση του κ. Μανιτάκη τον ικανοποιεί – καθώς προέρχεται από μαθητή και συνεργάτη του στη σύνταξη της κοινής τους μελέτης – και δεν τον «αιφνιδιάζει απογοητευτικά», όπως η δική μου «απάντηση». Όταν, λοιπόν, ο κ. Μάνεσης αναφέρεται στο πώς μπορούν οι συνταγματολόγοι να συμβάλουν στην απεμπλοκή του Συνταγματικού Δικαίου από την πολιτική με την «*αυτοσυγκράτηση*» και την ποιότητα του επιστημονικού τους λόγου, εννοεί προφανώς κείμενα όπως του κ. Μανιτάκη και το δικό του.

V. Η λέξη *restitutio*, όπως ορθά παρατηρεί

ο κ. Μάνεσης είναι θηλυκού γένους, το σόφισμα όμως είναι ουδέτερο ως προς το γένος και στείρο ως προς την επιχειρηματολογική του αξία. Ένα, λοιπόν, [σόφισμα του τύπου] *restitutio principii* είναι η χειρότερη δυνατή αφετηρία για μια επιστημονικά άρτια και πειστική επιχειρηματολογία. Η επανάληψη του ίδιου σοφίσματος απλώς επιβεβαιώνει τον τίτλο της απάντησης του κ. Μανιτάκη. Πράγματι, *Quod nullum est nullum producit effectum*.

VI. Ο κύριος Αντ. Μανιτάκης επιμένει σε επτά σημεία της επιχειρηματολογίας που είχαν αναπτύξει από κοινού με τον κύριο Αρ. Μάνεση απευθυνόμενος στον «ανυποψίαστο και καλοπροαίρετο αναγνώστη, που δεν είχε ή δεν έχει τον χρόνο να ξεφυλλίσει την τεσσαρακοντασέλιδη μελέτη» τους. Αντιθέτως εγώ απευθύνομαι στον αναγνώστη που είχε ή θα έχει το χρόνο να μελετήσει τόσο τη μελέτη τους όσο και τη μελέτη μου:

Πρώτον, λοιπόν επανέρχεται στη *διάκριση μεταξύ υποκατάστασης προσώπου (όταν η αναπλήρωση του Προέδρου της Δημοκρατίας γίνεται από τον Πρόεδρο της Βουλής) και υποκατάστασης οργάνου (όταν η αναπλήρωση γίνεται από την Κυβέρνηση συλλογικά)*. Αν εξαιρέσει κανείς διάφορες ανούσιες μικροκακίες που κοσμούν τη σχετική παράγραφο (σημείο α, σ. 8-9), ο κ. Μανιτάκης αρκείται να παραπέμψει στις σ. 13 και 16 της κοινής τους μελέτης. Αρκούμαι λοιπόν και εγώ να παραπέμψω στις σ. 1318 και 1323 της δικής μου μελέτης (βλ. και παρακάτω, σημείο: έκτον).

Δεύτερον, τονίζει (σημείο β, σ. 8) ότι στην κοινή τους μελέτη ασχολούνται με το ερώτημα αν «μπορεί να λειτουργεί η Βουλή με 299 βουλευτές» και δεν το παρακάμπουν. Συνομολογώ λοιπόν ότι πράγματι ασχολούνται με το ζήτημα αυτό καταλήγοντας σε ερμηνευτικό συμπέρασμα που αλλοιώνει τους συσχετισμούς των κοινοβουλευτικών δυνάμεων (βλ. και

παραπάνω, III).

Τρίτον, διευκρινίζει (σημείο γ, σ. 9) ότι η αναγωγή στην *αρχή της διάκρισης των εξουσιών* δεν λειτουργεί ως βάση της επιχειρηματολογίας τους, ούτε την αναγορεύουν σε ύπατο ερμηνευτικό κριτήριο, αλλά απλώς την αναφέρουν ως επικουρικό επιχείρημα. Παραπέμπω στις σ. 1327 έως 1330 της μελέτης μου υπό τον – ελπίζω – σαφή υπότιτλο: *Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών και ο σεβασμός των θεσμικών ισορροπιών*. Επισημαίνω εδώ μία και μόνο φράση (σ. 1327-1328): «*Η (δε) επίκληση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών έτσι γενικά και αόριστα χωρίς να λαμβάνονται υπόψη – στο πλαίσιο της τυπικής ισοδυναμίας όλων των συνταγματικών διατάξεων – οι ειδικότερες κάθε φορά διατάξεις, νομίζω ότι παραβιάζει βασικό ερμηνευτικό κανόνα και οδηγεί στην εξουδετέρωση του κανονιστικού περιεχομένου των ειδικότερων αυτών διατάξεων*».

Περίμενα στο σημείο αυτό κάποια απάντηση ως προς τον θεσμικό παραλληλισμό που οι κύριοι Μάνεσης και Μανιτάκης επιχείρησαν ανάμεσα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον Πρόεδρο της Βουλής για να θεμελιώσουν τη διαφοροποίηση που κάνουν ανάμεσα στη νομική φύση της αναπλήρωσης του ΠτΔ από τον Πρόεδρο της Βουλής και τη νομική φύση της αναπλήρωσής του από την Κυβέρνηση συλλογικά. Επ' αυτού όμως, *nullum*. Απλώς ο κ. Μανιτάκης προβαίνει σε επίδειξη πνεύματος επί θεμάτων βιβλιογραφίας. Εκπλήσσεται π.χ. γιατί παραπέμπω στον L. Althusser, το ολιγοσέλιδο βιβλίο του οποίου (Montesquieu, *La politique et l' Histoire*, 1971, α' εκδ. 1959) είναι κατά τη γνώμη μου ένα από τα πιο βασικά που διαθέτει η βιβλιογραφία για τις θεωρητικές και ιστορικές βάσεις της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Για το νομικό ιδιαίτερη μάλιστα σημασία έχουν οι συγκεκριμένες σελίδες στις οποίες παραπέμπω. Την ίδια πάντως γνώμη μ' εμένα έχουν και πολλοί άλλοι

όπως π.χ. ο M. Miaille (Το κράτος του Δικαίου, 1983, σ. 279 επ. και υποσ. 12 της σ. 305 = Ελλ. μετάφραση του L' Etat du Droit, 1977) τον οποίο συχνά μνημονεύει ο κ. Μανιτάκης στις βιβλιογραφικές του υποδείξεις. (Βλ. ακόμη ως πρόχειρο παράδειγμα για τη σημασία που αποδίδεται στη μελέτη αυτή του Althusser, G. Bacot, R.D.P., 1992, σ. 617 επ., ιδίως σ. 618, υποσ. 3 όπου και παραπομπή στις ίδιες «άσχετες» σελίδες). Όσο δε για το έργο του M. Troper, για το οποίο παρατηρεί ότι δεν μνημονεύω συγκεκριμένη σελίδα, μια που αντικείμενο του βιβλίου είναι: «La séparation des pouvoirs et l' histoire constitutionnelle française» καλό είναι να το συμβουλευτεί κανείς *passim*.

Τέταρτον, επιμένει (σημείο δ, σ. 10) στην ταύτιση μεταξύ *ασυμβιβάστου* και *αναστολής* επιχειρώντας να υποστηρίξει και πάλι την άποψη πως από το άρθρο 30 §2 Σ που επιβάλλει το *ασυμβιβαστο* του προεδρικού αξιώματος προς κάθε άλλο αξίωμα, θέση ή έργο μπορεί να συναχθεί η *αναστολή* της βουλευτικής ιδιότητας του Προέδρου της Βουλής, όταν αυτός αναπληρώνει τον ΠτΔ.

Ο κ. Μανιτάκης θεωρεί τώρα ότι «όχι μόνο δεν είναι άγνωστη στο Σύνταγμα η έννοια της προσωρινής “αναστολής άσκησης ορισμένων καθηκόντων”, αλλά προβλέπεται και ρυθμίζεται, ως θεσμός, εν όψει ή εξ αιτίας ή λόγω, ακριβώς της ύπαρξης του *ασυμβιβάστου*. Οι έννοιες, επομένως, της *αναστολής* και του *ασυμβιβάστου* συσχετίζονται μεταξύ τους».

Συσχετίζονται αλλά δεν ταυτίζονται. Αντιθέτως διαφοροποιούνται. Και επαναλαμβάνω γιατί: Η *ασυμβιβάστη* ιδιότητα πρέπει να εγκαταλειφθεί οριστικά από το φορέα του αξιώματος για το οποίο επιβάλλεται το *ασυμβιβαστο* αυτό. Για παράδειγμα, η ιδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών (περίπτωση Κ. Τσάτσου) δεν αναστέλλεται. Ο ΠτΔ αποβάλλει την

ιδιότητα αυτή ως *ασυμβιβάστη* και μπορεί ενδεχομένως να την ξαναποκτήσει μετά τη λήξη της προεδρικής του θητείας (μόνο όμως με επανεκλογή ή με επαναδιορισμό στη θέση του μέλους της Ακαδημίας). Κατά την ίδια λογική η ιδιότητα του καθηγητή Πανεπιστημίου δεν συνιστά ούτε κώλυμα εκλογιμότητας, ούτε ιδιότητα *ασυμβιβάστη* προς την βουλευτική· απλώς προβλέπεται η *αναστολή* της ασκήσεως των αρμοδιοτήτων των σχετικών με την ιδιότητα του καθηγητή (άρθρο 56 §2 εδ. β' Σ) για όσο χρόνο διαρκεί η βουλευτική θητεία, χωρίς ο βουλευτής - καθηγητής να αποβάλλει την καθηγητική του ιδιότητα και χωρίς να λύεται η υπηρεσιακή σχέση του με το Α.Ε.Ι. στο οποίο υπηρετεί - όπως θα συνέβαινε π.χ. αν είχε την ιδιότητα του ευρωβουλευτή που είναι εκ του νόμου (άρθρο 2 ν. 1180/81) ιδιότητα *ασυμβιβάστη* με την ιδιότητα του καθηγητή.

Αν λοιπόν ο κανόνας του άρθρου 30 §2 Σ ισχύει και για τον Πρόεδρο της Βουλής, για το διάστημα κατά το οποίο αυτός αναπληρώνει τον ΠτΔ, τότε θα έπρεπε να γίνει δεκτό το άτοπο και αντιφατικό συμπέρασμα πως το ίδιο το αξίωμα του Προέδρου της Βουλής (που είναι προϋπόθεση για την αναπλήρωση του Προέδρου της Δημοκρατίας) καθίσταται αξίωμα *ασυμβιβάστο* προς την ιδιότητα του αναπληρωτή. Έτσι η νόμιμη προϋπόθεση για την ανάληψη των καθηκόντων του αναπληρωτή του ΠτΔ (άρθρο 34 §1) μετατρέπεται σε ιδιότητα *ασυμβιβάστη* προς την αναπλήρωση του ΠτΔ! (ΝοΒ 39. 1325).

Αυτό θα είχε ως περαιτέρω συνέπεια (συνέχιζα στη σ. 1332) τον αποκλεισμό της υποψηφιότητας του Προέδρου της Βουλής που αναπληρώνει τον ΠτΔ στις βουλευτικές εκλογές που ενδέχεται να παρεμβληθούν στη σύνθετη διαδικασία εκλογής του ΠτΔ κατά το άρθρο 32 Σ. Άρα - κατά τους κυρίους Μάνεση και Μανιτάκη - η αναπλήρωση του ΠτΔ επιβάλλεται, στην περίπτωση αυτή την τόσο συνηθισμένη, να

γίνει σε δύο διαφορετικές φάσεις, από δύο διαφορετικούς Προέδρους της Βουλής, γιατί στην περίπτωση αυτή ο Πρόεδρος της Βουλής που αναλαμβάνει αρχικά την αναπλήρωση του ΠτΔ δεν μπορεί να την διεκπεραιώσει και πρέπει να αντικατασταθεί από τον Πρόεδρο της νέας Βουλής, εφόσον είναι «καταδικασμένος» να χάσει την ιδιότητα που συνιστά νόμιμο τίτλο της αναπλήρωσης.

Αυτά έλεγα με τα μέτρια νομικά μου και την πολιτική μου μεροληψία. Δυστυχώς δεν βρήκα ούτε στο κείμενο του κ. Μάνεση ούτε στην ανταπάντηση του κ. Μανιτάκης τον παραμικρό υπαινιγμό για το ζήτημα αυτό. Προφανώς τα επιχειρήματά μου θεωρήθηκαν «προπετής και δικολαβική αποδόμηση» της στέρεας επιχειρηματολογίας τους. Κρίθηκαν άρα ανάξια σχολιασμού. Nullum και εδώ.

Πέμπτον, ο κ. Μανιτάκης μηδενίζει (σημείο ε, σ. 10-11) τα επιχειρήματα που άντλησα από το άρθρο 34 §2 Σ, σύμφωνα με το οποίο διατηρείται ανοικτό το ενδεχόμενο να κινηθεί η διαδικασία διαπίστωσης της ανάγκης να εκλεγεί νέος Πρόεδρος της Δημοκρατίας, αν η αδυναμία του ΠτΔ να ασκήσει τα καθήκοντά του παρατείνεται πέρα από τριάντα ημέρες. Υποστήριξα την άποψη πως στην περίπτωση αυτή είναι δυνατό η αναπλήρωση του ΠτΔ να τύχει να γίνεται από την Κυβέρνηση συλλογικά. Τότε, τα μέλη της Κυβέρνησης που έχουν την βουλευτική ιδιότητα θα λάβουν μέρος στη σχετική ψηφοφορία, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας που εντάσσεται στη δέσμη των συνταγματικών διατάξεων με τις οποίες ρυθμίζεται το status του ΠτΔ και ιδίως ο τρόπος της εκλογής του και οι προϋποθέσεις λήξης της θητείας του. Η διαδικασία του άρθρου 34 §2 Σ έχει, επομένως, την ίδια νομική φύση με τη διαδικασία του άρθρου 32 και δεν συνιστά κύρωση παρόμοια μ' αυτήν που προβλέπει το άρθρο 49 Σ. Με την απόφαση αυτή της Βουλής (που λαμβάνε-

ται με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του συνόλου των μελών της) λήγει πρόωρα η προεδρική θητεία και κινείται εσπευσμένα η διαδικασία εκλογής του αρχηγού του Κράτους. Εδώ πια ο κ. Μανιτάκης υπερβαίνει τον ίδιο του τον εαυτό. Θεωρεί το επιχειρήματά μου «ασήμαντο» και εκτιμά ότι «δεν μεταβάλλει κατά τίποτε τα δεδομένα της συζήτησης». Προηγουμένως μάλιστα τονίζει ότι έχω διαπράξει το «ασυγχώρητο ακόμη και για πρωτοετή φοιτητή» σφάλμα να ταυτίσω την διαδικασία του άρθρου 34 §2 με τη διαδικασία εκλογής του ΠτΔ κατά το άρθρο 32. Και όλα αυτά τα στηρίζει στη διαπίστωσή του πως το ερμηνευτικό πρόβλημα που εντοπίζω προϋποθέτει «εξωπραγματική» όσο και «εξωσυνταγματική» συρροή νομικών και πραγματικών υποθέσεων, γιατί είναι – κατά την άποψή του – αδύνατο να παρατείνεται η αδυναμία του ΠτΔ για περισσότερες από τριάντα ημέρες, να έχει διαλυθεί η Βουλή και να έχει αναληφθεί η αναπλήρωση του ΠτΔ από την Κυβέρνηση συλλογικά. Ο κ. Μανιτάκης θεωρεί ότι η συστηματική ερμηνεία των άρθρων 34 §2 και 53 §1 αποκλείει λογικά κάτι τέτοιο. Μόνο η δική μου «αχαλίνωτη» φαντασία θέτει τέτοιο ανύπαρκτο θέμα.

Τί απαντά άραγε κανείς σε συνάδελφό του που του προσάπτει τη μομφή ενός «ασυγχώρητου» σφάλματος; Τόσο αυστηρός, λοιπόν, ο κ. Μανιτάκης. Δυστυχώς, ο ανεπιεικής κριτής μου έσπευσε να διακηρύξει την πενία της φαντασίας του, χωρίς να αντιλαμβάνεται πως αν οι ισχυρισμοί του αληθεύουν, τότε μια ολόκληρη ρητή προϋπόθεση της §2 του άρθρου 34 Σ καθίσταται περιττή. Τί νόημα και τί κανονιστικό περιεχόμενο έχει η πρόβλεψη του συνταγματικού νομοθέτη στο άρθρο 34 §2 πως η Βουλή συγκαλείται «ακόμη και αν αυτή έχει διαλυθεί», εάν κάτι τέτοιο είναι «εξωπραγματικό» και «εξωσυνταγματικό» λόγω του άρθρου 53 §1 Σ;

Απλώς ο συντακτικός νομοθέτης με τη δική του «αχαλίνωτη» φαντασία συνδύασε τα ενδεχόμενα:

α) Να βρίσκεται ο ΠτΔ εδώ και αρκετές ημέρες σε αδυναμία άσκησης των καθηκόντων του· β) να λήξει στο μεταξύ η Βουλευτική περίοδος· γ) να προκηρυχθούν εκλογές μέσα σε τριάντα ημέρες· δ) ο Πρόεδρος της τελευταίας Βουλής να αρνείται να ασκήσει τα καθήκοντα του αναπληρωτή του ΠτΔ, για οποιοδήποτε λόγο, όπως του επιτρέπει το Σύνταγμα· οπότε ε) η αναπλήρωση γίνεται από την Κυβέρνηση συλλογικά· ενώ στ) πρέπει πια να κινηθεί η διαδικασία του άρθρου 34 §2, γιατί ξεπεράστηκαν τα χρονικά όρια των 30 ημερών μεσούσης της προεκλογικής περιόδου.

Αναρωτιέμαι, μάλιστα, αν πριν την άνοιξη του 1985 είχε περάσει από το μυαλό του κ. Μανιτάκη το ενδεχόμενο να παραιτηθεί ο εν ενεργεία ΠτΔ λίγες ημέρες πριν τη λήξη της θητείας του και ενώ έχει κινηθεί η διαδικασία εκλογής νέου ΠτΔ, απλά και μόνο ως ένδειξη διαμαρτυρίας απέναντι στην απόφαση του κυβερνώντος κόμματος να υποδείξει άλλο πρόσωπο ως μελλοντικό αρχηγό του κράτους και με δεδομένο ότι η ψήφος του Προέδρου της Βουλής είναι κρίσιμη για την συγκέντρωση της ελάχιστης πλειοψηφίας των 180 ψήφων.

Έκτον, ο κ. Μανιτάκης επανέρχεται (βλ. σημείο στ, σ. 11) στο πρώτο σημείο (υποκατάσταση προσώπου, υποκατάσταση οργάνου) και επαναλαμβάνει με έμφαση τη θέση πως η απλή λογική βοά («βοερά εσφαλμένο» χαρακτηρίζει ο κ. Μάνεσης το προηγούμενο επιχείρημά μου) ότι «άλλο νομικό και πραγματικό δεδομένο είναι η αναπλήρωση οργάνου από φυσικό πρόσωπο και άλλο από συλλογικό όργανο».

Ευτυχώς όμως, που τα νομικά είναι κάτι παραπάνω από την απλή λογική. Ο κ. Μανιτάκης συμπυκνώνει με τη φράση αυτή την άποιψη που υποστηρίζουν από

κοινού με τον κ. Μάνεση. Εξακολουθεί να θεωρεί την αναπλήρωση του ΠτΔ από τον Πρόεδρο της Βουλής ως «αναπλήρωση οργάνου από φυσικό πρόσωπο» (αυτό που έχουν προηγουμένως χαρακτηρίσει «υποκατάσταση προσώπου»), ενώ την αναπλήρωση του ΠτΔ από την Κυβέρνηση συλλογικά «αναπλήρωση οργάνου από συλλογικό όργανο» (αυτό που έχουν προηγουμένως χαρακτηρίσει «υποκατάσταση οργάνου»).

Εγώ εξακολουθώ να υποστηρίζω ότι στην πρώτη περίπτωση έχουμε αναπλήρωση του φορέα ενός μονοπρόσωπου οργάνου από τον φορέα ενός άλλου μονοπρόσωπου οργάνου που και κατά τις γενικές αρχές της αναπλήρωσης στο δημόσιο δίκαιο ασκεί παράλληλα τις αρμοδιότητες και των δύο οργάνων· ενώ στη δεύτερη περίπτωση έχουμε αναπλήρωση του φορέα ενός μονοπρόσωπου οργάνου από τον φορέα ενός συλλογικού οργάνου – κάτι που επίσης είναι δυνατό και κατά τις γενικές αρχές της αναπλήρωσης στο δημόσιο δίκαιο. Επαναλαμβάνω δε ότι οι κύριοι Μάνεσης και Μανιτάκης θεωρώντας την αναπλήρωση μονοπροσώπου οργάνου από άλλο μονοπρόσωπο όργανο ως υποκατάσταση προσώπου και την αναπλήρωση μονοπροσώπου οργάνου από συλλογικό όργανο ως υποκατάσταση οργάνου λαμβάνουν ως δεδομένο το ζητούμενο και εισάγουν μία διάκριση που δεν θεμελιώνεται σε ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις. Κατά τα λοιπά παραπέμπω και πάλι: ΝοΒ 39. 1318-1323.

Έβδομον, ο κ. Μανιτάκης αποκρούει (σημείο ζ, σ. 12) με αγανάκτηση την παρατήρησή μου πως κατά το διαδικαστικό σκέλος της επιχειρηματολογίας τους, μόνη μέθοδος για την άρση της ερμηνευτικής διαφωνίας που προέκυψε ως προς την «ψήφο Αλευρά», ήταν η προσφυγή στο εκλογικό σώμα και όχι η θέση του ζητήματος ενώπιον της Βουλής πριν την έναρξη της διαδικασίας του άρθρου 32 Σ. Ο κ.

Μανιτάκης διατείνεται ότι στην κοινή μελέτη τους με τον κ. Μάνεση υποστήριξαν τα ακριβώς αντίθετα και άρα ότι παραποιώ και διαστρεβλώνω τις θέσεις τους. Ο αναγνώστης μπορεί να προσφύγει στο ΝοΒ 39. 30 επ. και ιδίως σ. 33 και 34. «Με την έννοια αυτή – τονίζουν επί λέξει οι κ.κ. Μάνεσης και Μανιτάκης – η προεδρική εκλογή της 29 Μαρτίου 1985, κατά το μέτρο που ήταν συνταγματικά ελαττωματική και αμφισβητούμενη – λόγω της συμμετοχής του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας στην ψηφοφορία και της σαφώς οριακής πλειοψηφίας, σε συνδυασμό και με την κατάφωρη παραβίαση της συνταγματικά επιβεβλημένης τότε μυστικότητας της ψηφοφορίας – “νομιμοποιήθηκε” τελικά “κατ’ οικονομία” δυνάμει της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας με το συγκεκριμένο ευνοϊκό για την “Προεδρική πλειοψηφία” αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών της 2 Ιουνίου 1985».

Κατά τη δική μου γνώμη η αντίληψη αυτή αναγνωρίζει στο εκλογικό σώμα «ιαματικές» ικανότητες και υπονομεύει την κανονιστική σημασία του Συντάγματος, μόνο και μόνο επειδή θέλει να μείνει προσηλωμένη στην εσφαλμένη επί της ουσίας θέση πως υπάρχει προσωρινό ασυμβίβαστο μεταξύ της ιδιότητας του αναπληρωτή του Προέδρου της Δημοκρατίας και της ιδιότητας του βουλευτή - Προέδρου της Βουλής και στην επί της διαδικασίας θέση πως η Βουλή δεν είχε την αρμοδιότητα να αποφασίσει ως προς τη συμμετοχή του Προέδρου της στις ψηφοφορίες του άρθρου 32 Σ. Άλλωστε η θέση αυτή είχε, ήδη από τότε, διατυπωθεί ευθέως από τον καθηγητή κύριο Αρ. Μάνεση με το επικουρικό μάλιστα επιχείρημα ότι η Βουλή που επρόκειτο να εκλεγεί τον Ιούνιο του 1985 θα είχε αναθεωρητικό χαρακτήρα (Σύνταγμα και πολιτική, Το Βήμα της Κυριακής, 7.4.85' πρβλ. Ε. Β. Βενιζέλο, Η πολιτική ένταση και το Σύνταγμα, Τα Νέα, 21.4.85). Και είχε

διατυπωθεί από τότε σε αντίθεση προς την άποψη του Δ. Θ. Τσάτσου, (Γιατί έχουμε πρόεδρο της Δημοκρατίας, Έθνος, 7.4.85) ο οποίος ανεξάρτητα από την επί της ουσίας θέση του δέχθηκε εξ αρχής την άποψη ότι η Βουλή είναι αρμόδια να αποφασίσει για ένα τέτοιο θέμα για το οποίο δεν υπάρχει άλλωστε και η δικονομική ευχέρεια να προκληθεί δικαστικός έλεγχος (βλ. και τις ΣτΕ 3963/76 και 2862/85 (Ολ.), ΤοΣ 1986. 242 επ.).

Αναρωτιέμαι λοιπόν και πάλι: Στην περίπτωση αυτή που δεν υπάρχει δικονομική πρόσβαση για την δικαστική επίλυση της διαφοράς, ποιος αποφασίζει τελικά; Το όργανο το αρμόδιο για την εκλογή του ΠτΔ στο πλαίσιο του προκαταρκτικού και παρεμπόδιου ελέγχου της νόμιμης συγκρότησής του ή το εκλογικό σώμα «κατ’ οικονομία»;

Η απορία μάλιστα αυτή έχει και συνέχεια. Τί γίνεται άραγε σύμφωνα με την άποψη των κ.κ. Μ. και Μ. για την «κατ’ οικονομία» θεραπεία της νομιμότητας της προεδρικής εκλογής του 1985 σ’ άλλες περιπτώσεις όπως π.χ. η πρωτοβουλία του Προέδρου της Βουλής να διαπιστώσει την έκπτωση βουλευτή από το βουλευτικό αξίωμα λόγω της καταδίκης του από το Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 86 Σ σε παρεπόμενη ποινή στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων, χωρίς όμως να έχει προηγηθεί σχετική απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 100 Σ; Τί γίνεται όταν αυτή η πράξη του Προέδρου της Βουλής, ο οποίος ενήργησε σύμφωνα με τη γνώμη των τριών νομικών - μελών του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής, κρίνεται αντίθετη προς το Σύνταγμα με μεταγενέστερη απόφαση του Α.Ε.Δ. (1/1992) και με το σκεπτικό πως μόνο το Α.Ε.Δ. έχει τη δικαιοδοσία να προβεί στην κήρυξη της έκπτωσης, όπως ισχυριζόταν και η αντιπολίτευση επικαλούμενη γνωμοδοτήσεις ή γνώμες άλλων επιστημόνων; Και τι γίνεται όταν το θέμα αυτό τίθεται

εμμέσως πλην σαφώς (όπως η «νομιμότητα» της προεδρικής εκλογής του 1985) ενώπιον του εκλογικού σώματος (π.χ. στις αναπληρωματικές βουλευτικές εκλογές της 5.4.1992 στην εκλογική περιφέρεια της Β' Αθηνών που προκλήθηκαν λόγω ακριβώς αυτής της έκπτωσης); Αν εδώ ο Πρόεδρος της Βουλής και η Βουλή κατά πλειοψηφία είχαν την αρμοδιότητα ερμηνείας του άρθρου 55 §2 Σ σε αντίθεση προς τις ρητές διατάξεις των άρθρων 58 και 100 §1 περ. γ' Σ, ποιός είχε άραγε την αρμοδιότητα να αποφασίσει ως προς την περιβόητη «ψηφο Αλευρά»; (Βλ. τη γνωμοδότηση του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής υπό την προεδρία του κ. Αρ. Μάνεση, το σχετικό απόσπασμα των Πρακτικών της Βουλής και την αντίθετη γνωμοδότηση Ε. Β. Βενιζέλου, σε: Υπεράσπιση, τεύχ. 2/1992 σ. 469 επ.' την άποψη του καθηγητή Δ. Θ. Τσάτσου, που επικαλέστηκε ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ Α. Ι. Πεπονής, βλ. σε: ΤΑ ΝΕΑ, 20.1.91' την Α.Ε.Δ. 1/1992 βλ. σε Υπεράσπιση 3/1992).

Κατά την ίδια λογική, ποιος αποφασίζει άραγε, τελικά ως προς την ερμηνεία και το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 47 §2 Σ σχετικά με τη διαδικασία απονομής χάρης σε Υπουργό που καταδικάστηκε από το Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 86 Σ; Η Βουλή κατά πλειοψηφία ή μήπως το εκλογικό σώμα ενώπιον του οποίου επίσης τέθηκε εμμέσως πλην σαφώς το ζήτημα; Ή και πάλι, εδώ μεν η Βουλή μπορεί να κρίνει κατά πλειοψηφία, αλλά δεν εδικαιούτο να κάνει κάτι τέτοιο στην περίπτωση της «ψηφου Αλευρά»; (Βλ. αφενός μεν γνωμοδότηση του επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής υπό την προεδρία του κ. Αρ. Μάνεση και γνωμοδότηση του καθηγητή Αθ. Ράικου, υπέρ της άποψης που δέχθηκε η Βουλή κατά πλειοψηφία, αφετέρου δε την αντίθετη γνωμοδότηση Ε. Β. Βενιζέλου, σε: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 2/1992, σ.

167 επ., 172 επ., 177 επ. όπου και κρίσιμες για τη σημασία του επιστημονικού διαλόγου, επισημάνσεις του αρχισυντάκτη – σ. III/IV – ενός περιοδικού που εκδίδουν μεταπτυχιακοί και προπτυχιακοί φοιτητές).

VII. Ο κ. Μανιτάκης δεν αρκείται όμως στην επανάληψη και την υπεράσπιση των θέσεών του. Αποπειράται να αντικρούσει και δύο πρόσθετα σημεία της δικής μου επιχειρηματολογίας.

Πρώτον, κατασκευάζει «εν ψυχρώ» ένα επιχείρημα το οποίο μου αποδίδει ωσάν να το έχω πράγματι συμπεριλάβει στη μελέτη μου! Με εμφανίζει, λοιπόν, – ειρωνευόμενος – να υποστηρίζω τη θέση πως ο Πρόεδρος της Βουλής ως αναπληρωτής του ΠτΔ παραβιάζει το Σύνταγμα (και μάλιστα όλες τις οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος), αν *απόσχει* από τη διαδικασία εκλογής του νέου ΠτΔ και δεν πάρει μέρος στις σχετικές ψηφοφορίες, επειδή κατά τον τρόπο αυτό αλλοιώνεται ο συσχετισμός των κοινοβουλευτικών δυνάμεων.

Τώρα για πρώτη φορά πληροφορούμαι ότι αντικείμενο της συζήτησης είναι η προσωπική επιλογή του Προέδρου της Βουλής να *απόσχει* (για πολιτικούς ή δεοντολογικούς λόγους) από τις ψηφοφορίες του άρθρου 32 Σ. Ώς τώρα νόμιζα ότι αντικείμενο της συζήτησης ήταν το άρθρο 30 §2 Σ από το οποίο συνάγεται – κατά την άποψη των κ.κ. Μ. και Μ. – επιτακτικός συνταγματικός κανόνας δυνάμει του οποίου υφίσταται «προσωρινό ασυμβίβαστο» μεταξύ αφενός μεν της ιδιότητας του αναπληρωτή του ΠτΔ, αφετέρου δε της ιδιότητας του βουλευτή και του Προέδρου της Βουλής.

Και δεν φτάνει αυτό. Κατηγορούμαι και για «λογικές αλχημείες». Ελπίζω τουλάχιστον στη φάση αυτή να γίνει αντιληπτό ακόμη και από τον κ. Μανιτάκη ότι δεν συζητάμε για την *αποχή* του Προέδρου της Βουλής από τις ψηφοφορίες με δική του πρωτοβουλία, αλλά για το δήθεν «προ-

σωρινό ασυμβίβαστό» του που δήθεν απαγορεύει τη συμμετοχή του στις ψηφοφορίες αυτές.

Δεύτερον, ο κ. Μανιτάκης παραλαμβάνει (σ. 14) τη σύνοψη των συμπερασμάτων μου και την αναγορεύει σε αξιωματικά διατυπωμένη και αναπόδεικτη θέση. Ελπίζω να μη διάβασε μόνο το σημείο αυτό, αλλά και την μακρά (27 σελίδες μεγάλου σχήματος του ΝοΒ) ανάλυση που είχε προηγηθεί.

VIII. Μετά, πάντως, από την συστηματική ανάγνωση της ανταπάντησης του κ. Μανιτάκη, αντιλήφθηκα γιατί η μελέτη μου ενόχλησε τόσο πολύ και γιατί ο κύριος Αρ. Μάνεσης επέλεξε τους προσωπικούς χαρακτηρισμούς και απέφυγε τα επιχειρήματα, ενώ ο κ. Μανιτάκης για να

υπερασπίσει τα επιχειρήματά τους κατέφυγε σε παρόμοιο ύφος.

Τα επίθετα και γενικώς οι χαρακτηρισμοί οι διατυπωμένοι με έντονο ύφος και σε προσωπική βάση, πολύ δε περισσότερο οι ύβρεις έχουν συχνά την ικανότητα να εκτρέπουν τη συζήτηση να τη μετατρέπουν από επιστημονική σε «σκανδαλοθηρική». Το ερώτημα όμως δεν είναι: τί είπε ποιος για κάποιον άλλο, αλλά τί επιχειρήματα ανέπτυξε ο μεν και τί απάντηση έδωσε ο δε. Και ευτυχώς για τον επιστημονικό διάλογο τα κείμενα χειραφετούνται γρήγορα από το συγγραφέα και τις προθέσεις του ή τα αισθήματά του, αργά δε ή γρήγορα χειραφετούνται και από το βάρος ή το κύρος της υπογραφής τους και αντιμετωπίζουν μόνα τους τον αναγνώστη.

Σημείωση της Σύνταξης: Με τη δημοσίευση του παρόντος, μετά τη φιλοξενία των προηγούμενων: Α. Μάνεση και Α. Μανιτάκη (ΝοΒ 39. 1 επ.), Ε. Βενιζέλου (ΝοΒ 39. 1313 επ.), Α. Μάνεση (ΝοΒ 40. 6 επ.) και Α. Μανιτάκη (ΝοΒ 40. 8 επ.) το ΝοΒ θεωρεί ότι ολοκληρώθηκε ο σχετικός διάλογος.